

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Културология

Том 3

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Cultural Studies

Volume 3

ГРАФИТИТЕ КАТО МОНУМЕНТАЛНО ИЗКУСТВО И НОВО НАСЛЕДСТВО¹

ИВАН КАБАКОВ

В студията е представено многообразието от съвременни графити, част от които са разгледани като нови форми на монументално изкуство и градско наследство. Легитимизирането на т.нар. „парчета“ и „стенописи“ като изкуство и наследство е аргументирано с предлаганото от тях артистично съдържание, което би могло да осигури както свобода на изразяване на личността, така и културна памет на градската среда. „Парчетата“ и „стенописите“ с типичните за графитите начини на изпълнение са мислени като „превърнати форми“ на монументално изкуство и градско наследство, доколкото при тях отсъстват обичайните начини на изпълнение, времевата дистанция, наследяване и приемственост, характерни за „класическите“ изкуства и наследства, отнесени към непрекъснатата променливост и виталност на формата на изразяване, която обаче би могла да се третира като носител на памет и част от новото градско наследство.

Ключови думи: съвременни графити, монументално изкуство, градско наследство; градската среда с памет, участие и приобщаване;

¹ Първоначален вариант на студията е изработен като доклад по проект „Новото наследство. Подходи за опазване и комуникация на съвременното фасадно монументално изкуство в България“ на Фондация „Балканско наследство“, финансиран от Национален фонд „Култура“ / договор № VRCHKO-22-155 07/09/2022 г.

The study presents the diversity of contemporary graffiti, some of which are considered as new forms of monumental art and urban heritage. The legitimization of so-called „pieces“ and „murals“ as art and heritage is argued on the basis of the artistic content they offer, which could provide both freedom of personal expression and cultural memory of the urban environment. „Pieces“ and „murals“ with the typical modes of execution of graffiti are thought of as „converted forms“ of monumental art and urban heritage, insofar as they lack the usual modes of execution, temporal distance, inheritance and continuity characteristic of „classical“ arts and heritages, referred to the continuous fluidity and vitality of the form of expression, which could, however, be treated as a carrier of memory and part of the new urban heritage.

Keywords: contemporary graffiti, monumental art, urban heritage; urban environment with memory, participation and inclusion

Предизвикателствата, пред които сме изправени в началото на 21. век, са свързани с най-голямата човешка миграция и концентрацията на много и различни хора в съвременните градове, които провокират неконтролирана свръх-урбанизация и строителство и като следствие от тях социална изолация и пространствена фрагментация. Отнесени към културата, последиците от представените процеси са свързани със загубата на обществени пространства и места за култура, както и с влошаване на качеството на градската среда по отношение на перспективите за осмисленост и споделеност на човешкото съществуване. Същевременно трябва да се посочи, че съвременните градове са двигатели на развитието, творчеството и иновациите, които предлагат заетост и образование на различни социални групи. Това ги прави изключително привлекателни за творчески активната и работоспособна част от населението.

1. СЪВРЕМЕННИТЕ ГРАФИТИ: ИСТОРИЧЕСКА РЕКОНСТРУКЦИЯ НА ФОРМИТЕ НА ИЗРАЗЯВАНЕ

Съвременните графити са своеобразна реакция на коментирания предизвикателства и процеси, които концентрират човешкото съществуване в големите градове в търсене на образование и заетост, както и на професионална реализация и кариерно развитие и най-вече на удовлетвореност и смисъл. Първоначално *графитите са преди всичко букви с преобладаващо протестен характер, изписани или издраскани на стена като израз на позиция по отношение на заобикалящия ни свят. Тази позиция е от съществено значение за развитието на съвременните общества, доколкото стои в основата както на*

² An initial version of the study was produced as a report for the project “The New Heritage. Approaches to the preservation and communication of contemporary facade monumental art in Bulgaria” by the Balkan Heritage Foundation, funded by the National Culture Fund / contract № VRCHKO-22-155 07/09/2022

свободата на изразяване на мнение (чл. 10 от ЕКПЧОС), така и на демократичното участие на гражданите в протичащите процеси. Впоследствие буквите се превръщат в тагове (*от* англ. *tagging – маркиране*), които изискват относително малко време за изработване, но претендират за разпознаваем стил при изписването им, който отличава съответния райтър като своеобразен вид подпис при маркирането на пространството на своето присъствие в градската среда. Това би могло да се постигне и чрез т.нар. *герои (characters)* при затварянето на кръга на „класическите (нелегални) графити“, които нямат претенция за изкуство и много често са третираны като хулиганство по смисъла на чл. 325 от Наказателния кодекс.

В това отношение от съществено значение е разбирането на *амбивалентния характер на съвременните графити*. Някои от тях са вандализъм (според обичайната терминология в обществото) и когато нарушават закона в частта на разпространяването на обидни квалификации и слово на омразата, независимо от гарантираната свобода на изразяване на мнение по чл. 10 на ЕКПЧОС, както и на изначалната и принципна подкрепа на демократичното участие в обществените процеси, те трябва да се заличават. Друга част от тях обаче би могла да се мисли като изкуство, каквато е претенцията и на техните автори. Остава отворен въпроса, доколко те са нова форма на изкуство или по-скоро на артистично изразяване или са присвояване на пространство и „замърсяване“ на градската среда, като се отчита обстоятелството, че новостта е във формата, а не в съдържанието или концепцията. Иновацията (нововъведение в практиката) в конкретния случай е свързана с нова техника и нови стилови особености, които превръщат графитите в предпочитан, включително и за финансиране, начин на изразяване в следствие на по-бързото и значително по-евтино изпълнение³. Това намалява количеството на изработваните „класически“ стенописи и би могло да се третира като практическа последица от коментиранията новост във формата. Действително, иновацията във формата не е радикална и качествено различна от всичко направено досега, каквато е претенцията (например) при модернизма, но от друга страна значително се променят установените практики в съвременното фасадно-монументално изкуство като израз както на свободата на изразяване, така и на демократичното участие на артиста в обществените процеси. Съвременни артисти като Банкси дори провокират обществото с концептуално „вписване“ на графити в съществуващи структури на градската среда, както и с „акции“ в галерии и търгове на артистични произведения, „играйки“ с тях, за да предизвикат раз-

³ Начинът на изпълнение на графитите много често ги превръща в предпочитано средство както за мобилизация на артисти и социални групи около обществено значими инициативи, така и за самоорганизация на обществото при естетизацията на градската среда. Типичен пример е обновяването на подлез на бул. „Цариградско шосе“. Повече информация по темата би могла да бъде открита на следния адрес: https://www.dnevnik.bg/gradska_sreda/2024/08/13/4663005_studentsi_obnoviha_podlez_na_bulcarigradsko_shose_anton/

мисъл и дебат по актуални теми и проблеми, включително и по отношение на начина по който функционира системата за пазарна реализация на изкуство⁴.

Графити в София / Тагове / „Сухата река“, ул. Витиня / (Сн. © Иван Кабаков)

Графити в София / Тагове / Търговски център „Сердика“ / (Сн. © Иван Кабаков)

⁴ Повече информация относно „играта“ на Банкси със структури на градската среда, както и с галерии и търгове на артистични произведения би могла да бъде открита на следните адреси: <https://www.ploshtadslaveikov.com/zagadachen-grafit-na-banksi-v-london/>, <https://www.bbc.com/news/articles/c5yd66w769zo>, както и на <https://impressio.dir.bg/ulichno-izkustvo/banksi-iskal-da-samounishtozhi-iztsyalo-momiche-s-balon>

Графити в София / Тагове / гара „Подуяне“ / (Сн. © Иван Кабаков)

Артистичността обаче е провокирана, дори когато графитите нямат „претенция“ за изкуство и са третираны като хулиганство по смисъла на чл. 325 от Наказателния кодекс. Конкретните ѝ измерения са свързани с изработването на принтове и стенсили (шаблони), както и с изрисуването на части, т.нар. парчета – англ. *pieces* (парчета, но и графити-произведения в по-широк и свободен превод), чиито размери понякога достигат до повече от 5 метра, но не могат да се конкурират с *murals* (графити-стенописи), чиито размери предполагат, освен професионална подготовка и опит, излизане „на светло“, сериозно (преобладаващо публично) финансиране, както и обществено значима инициатива или кауза. Това повишава изискванията към графитите както по отношение на начина им на изпълнение, така и към качеството на използваните материали. В повечето от случаите т.нар. *pieces* и *murals* се възприемат за изкуство, което трябва да отговаря на високи естетически и културни стандарти от които произлиза и очакването да бъдат третираны като постоянни (непреместваеми) обекти, изработени на публично видими места в градската среда, каквито са калкани на жилищни блокове, публични и частни сгради, подземи, язовирни стени или строителни заграждения. Легализирането на дейността по изработването на коментирания тип графити е свързано с *повишаване на размерите*, сравними с тези на мозайките, стенописите и сграфито произведенията от предходни периоди, както и с използването на публични пространства на града и много често на общинско финансиране. Отличителните характеристики на т.нар. „*murals*“ ги „вписва“ в „класическите“ монументални изкуства като същевременно се запазват типичните за графитите техники на изпълнение, както и относителната „лекота“ на графити изразяването. Техните *поръчителни* са преди всичко публични организации и в много по-малка степен частни

(стопански или нестопански) организации, поради което използваната за графити изразяване сградна инфраструктура е преобладаващо публична държавна собственост или публична общинска собственост. В повечето от случаите *изпълнители* на „поръчката“ са лица с художествено образование, което относително лесно би могло да се установи от професионалното третиране на съответната форма на артистично изразяване. Правният статут на графитите обаче остава „разкъсан“ между хулиганството по чл. 325 от Наказателния кодекс, когато коментираме обидни квалификации, тагове или герои, и от друга страна – парчетата и стенописите по калкани, публични и частни сгради или подземи, които имат претенцията за изкуство, но проблематично (засега) е тяхното третиране като „произведения на изобразителното изкуство, включително произведения на приложното изкуство, дизайна и народните художествени занаяти“, съгласно чл.3, ал. 1, т. 5 от Закона за авторското право и сродните му права (обн. ДВ. бр. 56 от 29.06.1993 г.).

Така представеното актуално състояние предполага различни начини на третиране и опазване на графитите. В първия случай – когато коментираме тагове, герои, принтове и стенсили, които изключват обидни квалификации и слово на омразата, би могло да се използва дигитално архивиране и картографиране на посланията в градското пространство като начин на опазване на памет по отношение на свободата на изразяване на личността и демократичното участие на различни социални групи в протичащите процеси в обществото, някои от които биха могли да имат социално, историческо или културно значение. Във втория случай – парчетата и стенописите, биха могли да се използват високите изисквания и стандарти, които са относими към постоянните (непреместваеми) обекти и в частност към монументалните изкуства.

2. ОТЛИЧИТЕЛНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА СЪВРЕМЕННИТЕ ГРАФИТИ

Съвременните графити като форма на изразяване се различават от своите „предходници“ чрез „изначалното им противопоставяне на властта и закона, както и чрез преобладаващото използване на спрей за изписване на послания и рисуване на образи, вместо тяхното издраскване на глинени съдове, стени или като „сграфито“ в по-ранни исторически периоди“ (Кабаков, 2019: 13). Необходимо е се има предвид обаче, че съвременните графити са следствие от самоорганизацията на обществото преди всичко в големите градове в търсене на форми за изразяване на собствена позиция и мнение по отношение на заобикалящия ни свят като се използват различни изразни средства, каквито са издраскване, изписване или изрисуване със спрей на стена от сграда или на повърхност в градското пространство на тагове, послания, рисунки, шаблони, апликиране или оцветяване на форми и обеми. Погледнати в тази перспектива

отличителните характеристики на съвременните графити като форма на изразяване могат да бъдат представени по следния начин:

- Съвременни и демократични форми на изразяване на градската култура
- Силно въздействие с минимални изразни средства
- Нелегален, протестен и лаконичен изказ
- Израз на контракултура, субкултура или субсидирана култура
- Динамичен и концептуален характер
- Улична форма на изразяване, която е част от излизането на изкуството на улицата.
- Съвременните графити като начин на изпълнение се изработват като се използват следните изразни средства:
 - издраскване или издълбаване на послание
 - изписване или изрисуване със спрей на стена от сграда или на повърхност на тагове (от англ. tagging – маркиране), герои (characters), парчета (pieces), стенописи (murals)
 - надписи и рисунки, изпълнени чрез линия, шаблон, апликиране и оцветяване на форми и обеми върху публични сгради, превозни средства, улици и публични пространства (Street Art)
 - принтове и стикери

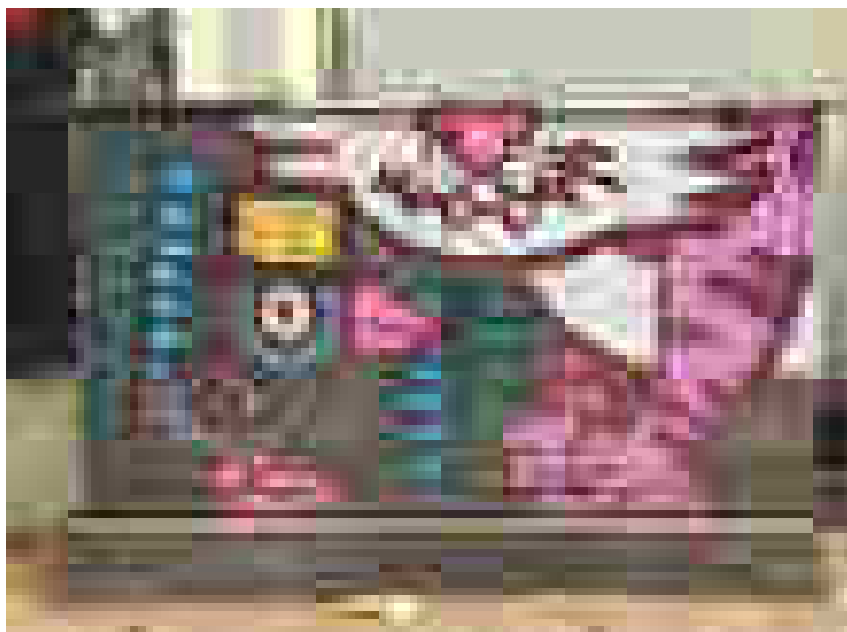
Изразните средства, отнесени към многообразието от графити, предписват до голяма степен тяхното ситуиране и съществуване като (1) нелегални, временни (нетрайни) и протестни форми на изразяване или като (2) постоянни и непреместваеми обекти с претенция за изкуство и културна ценност, които биха могла да са и носители на памет и част от новото културно наследство на града. Съвременните графити разкриват различни перспективи за развитие от които по-специално внимание изискват (1) графитите като монументално изкуство и (2) графитите като ново наследство. Насочването на изследователския интерес към тях е оправдано с оглед на протичащите процеси на легитимиране на съвременните графити като изкуство, което има социално и културно значение, за да се превърнат впоследствие в ново наследство, доколкото отправените послания в различните форми на изразяване са носители на колективна и културна памет.

3. ГРАФИТИТЕ КАТО МОНУМЕНТАЛНО ИЗКУСТВО

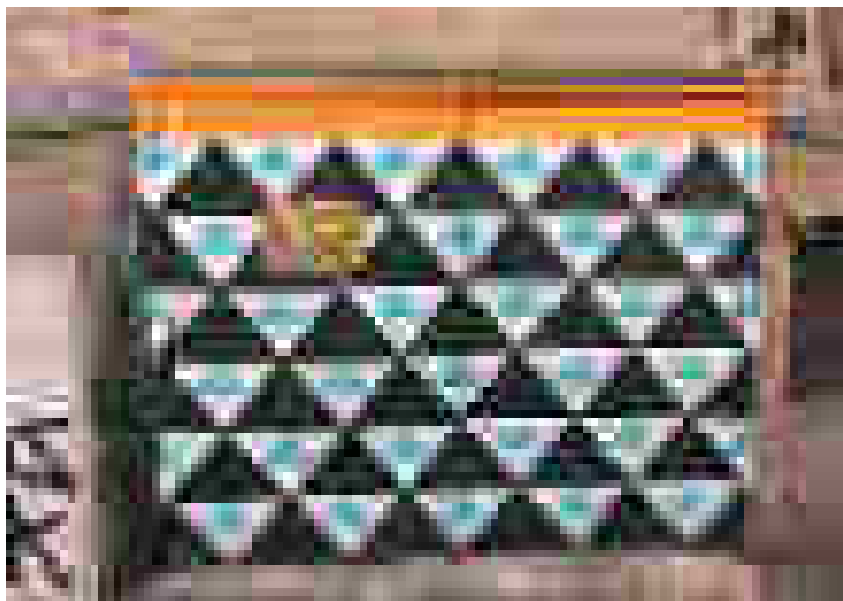
Легитимирането на *съвременните графити като изкуство* започва с работите на графити артисти като Таки 183 и Стан 153, чието творчество през 80-те години в Ню Йорк маркира перспектива за развитие, надградена впоследствие с „графити арт“ произведенията на Жан Мишел Баския и Кийт Харинг, за да се стигне до провокативно изработените графити на Банкси, чието присъствие в галерии и търгове на артистични произведения ги легитимира като съвременно и същевременно антисистемно изкуство с различна позиция

по отношение на заобикалящия ни свят и пазара на изкуство, която би могла да се превърне в културна памет за представите и ценностите на сега активното артистично поколение.

Подобна е позицията и на графити артистите в България. „Искаме да промотираме графитите като изкуство и като нещо, което е достъпно, нещо, което не трябва да е смятано за вандализъм, а за изкуство“ (Кабаков, 2019: 7). Тази претенция за изкуство е относима преди всичко към т.нар. „pieces“ и „murals“ като се отчитат по-големите им размери, легалността при изпълнението им, трайната им закрепеност, както и използването (в повечето от случаите) на общинско финансиране с оглед естетизацията на градската среда с демократичното участие на различни артисти при запазване на типичната „лекота“ на графити изразяването. Парчетата или графити-произведенията обичайно се реализират на трафопостове, щори на магазини, които предлагат арт произведения или ръчно изработени предмети, обособени части от екстериора на ресторанти и хотели като много често са съобразени с предпочитанията на конкретни социални групи. Повишаването на размерите и легализирането на дейността на графити артистите позволяват „вписването“ на коментираните форми на изразяване в *монументалните изкуства, основно разграничени на екстериорни и интериорни*, като се има предвид обичайното им разбиране, че „монументът“ е голям паметник, който стои в основата на монументалните изкуства и свързва живописата и скулптурата с архитектурата при функционирането им предимно в градска среда.

Графити в София / Парчета / ул. „Княз Борис I“ № 148 / (Сн. © Иван Кабаков)

Графити в София / Парчета / ул. „Чавдар войвода“ №6 / (Сн. © Иван Кабаков)

Това означава, че т.нар. „*pieces*“ и „*murals*“ могат да бъдат третираны като *нови форми на монументално изкуство*, които са трайно закрепени към земната повърхност. Новостта на формата е свързана с типичните за графитите техники на изпълнение, отличаващи се както с бързина и „лекота“ на изработването, така и с подобряване качеството на използваните материали в сравнение с нелегалните графити, които ги правят като всички нови форми в много по-голяма степен предпочитани от поръчителите на монументално изкуство спрямо „класическите“ стенописи и сграфито произведенията. Иначе казано – това са постоянни и непреместваеми обекти, които с оглед естетизацията на градската среда, повишаването на нейните художествени качества и подобряването качеството на живот на гражданите (чл. 20, ал. 2 от Наредбата за именуване и преименуване на общински обекти, поставяне, преместване и премахване на паметници и художествени елементи на територията на Столична община)⁵ могат да получават и общинско финансиране, но дори когато са изработени в следствие на частна инициатива, изобразеното на тях е в публичното пространство на града, което изисква отново вниманието на местните власти при третирането им по аналогия на стенописите, мозайките и сграфито произведенията като се отчитат обаче и особеностите (например) на чл. 16, ал. 2, чл. 19, ал. 4 и чл. 67, ал. 1–3 от Наредбата за преместваемите обекти, за рекламните, информационните и монументално-декоративните

⁵ Повече информация би могла да бъде открита на следния адрес: <https://sofia.obshtini.bg/doc/2710974>

елементи и за рекламната дейност на територията на Столична община⁶. В този ѝ вид Наредбата е ирелевантна към графитите и не „работи“ по отношение на тях, доколкото дори в частта им на *таговете* (от англ. *tagging* – *маркиране*) и *героите* (*characters*) не става въпрос за преместваеми обекти като само част от тях са реклама предимно на търговски обекти. Разширяването на правния акт с добавянето на фактора „време“ и прилагателното „временни“ към визираните обекти би могло да подобри неговата регулативна способност в частта на таговете, героите, принтовете и стенсилите.

Когато обаче коментираме т.нар. „парчета“ и „стенописи“, но с типичната „лекота“ и техника на графити изразяването като нови форми на монументално изкуство, трябва да се отдели повече внимание на Наредбата за именуване и преименуване на общински обекти, поставяне, преместване и премахване на паметници и художествени елементи на територията на Столична община. Правният акт, съгласно чл. 3, ал. 1, обхваща „всички монументално-декоративни и художествени елементи⁷, включително паметници, художествени инсталации, инсталации със значимо визуално присъствие в градска среда, възпоменателни знаци, скулптури, мозайки, стенописи, декоративни пластички, фонтани, чешми и други традиционни и съвременни форми на изкуството на екстериор и интериор в сгради с обществена функция и др.“ Поставени в този контекст, коментираните „парчета“ и „стенописи“ могат да осигурят *наследяване и приемственост* като форма на изразяване по отношение на значително по-малко възлаганите вече „класически“ стенописи, мозайки и сграфито произведения спрямо времето на социализма, които обаче тогава са изпълнявали пропагандна функция. Това би могло да се обясни както с отпадналата идеологическа необходимост с оглед на промяната на властта на избори в условията на демокрация, така и със значителните финансови, човешки и времеви ресурси, които изисква тяхното изпълнение. Много вероятно е част от намалелите поръчки на „класически“ форми на монументални изкуства да са компенсирани от своеобразната им *превърната форма* (Мамардашвили, 1999: 47–59) – „парчетата“ и „стенописите“, изпълнени с типичната техника на графити изразяването⁸. В своята съвкупност обаче коментираните наследя-

⁶ Повече информация би могла да бъде открита на следния адрес: <https://sofia.obshtini.bg/doc/2414168>

⁷ Според чл.20, ал.1 (нов – Решение №365 по Протокол №84 от 25.06.2015 г.) от Наредбата за именуване и преименуване на общински обекти, поставяне, преместване и премахване на паметници и художествени елементи на територията на Столична община „художествените елементи за естетизация на територията на Столична община са произведения на синтеза на изящните и пластични изкуства и архитектурата, имат *постоянен статут* и са под *защитата на закона*“ (б.м. – И.К.). Тяхното предназначение е свързано с естетизация и оформяне на градската среда, както и с очакването да „повишават нейните художествени качества и да подобряват качеството на живот на гражданите“ (чл. 20, ал. 2).

⁸ Така например в доклада на д-р Даниела Чулова-Маркова „Мозайката през XX век в България. Минало, настояще, бъдеще. Състояние, проблеми и решения“, който е изработен

ване и приемственост като компоненти на понятието „наследство“ изискват намесата на публичните власти при опазването на разширеното с „парчета“ и „стенописи“ многообразие от монументални форми като част от културната памет на града и обществото.

Графити в София / Парчета / ул. „6-ти септември“ №26 Б / (Сн. © Иван Кабаков)

в рамките на проект „Новото наследство. Подходи за опазване и комуникация на съвременното фасадно монументално изкуство в България“ на Фондация „Балканско наследство“ и финансиран от Национален фонд „Култура“ / договор № VRСНКО-22-155 07/09/2022 г. се посочва, че спрямо 372 мозайки до 1989 г., след демократичните промени са поръчани и реализирани само 130, като общия брой е 502 мозайки от които екстериорните (фасадните) са около 151, а интериорните – 351. Съотношението на изработените фасадни мозайки преди и след 1989 г. също е показателно: 116 към 35 фасадни мозайки след демократичните промени. Необходимо е да се уточни, че посочените цифри са резултат от проведено изследване в София, Пловдив, Варна, Бургас, Велико Търново, Стара Загора и Враца, като са регистрирани и анализирани достъпни към момента на проучването мозайки в посочените градове.

Макар да няма видими пречки монументалните форми да бъдат третираны като самостоятелни произведения на изобразителните изкуства (чл. 3, ал. 1, т. 5 от ЗАПСП) и част от тях като художествено наследство (чл. 6, т. 8 от ЗКН), внимателният анализ на законодателството и по-конкретно на Закона за авторското право и сродните му права (обн. ДВ. бр.56 от 29.06.1993 г.) и Закона за културното наследство (обн., ДВ, бр. 19 от 13.03.2009 г.) и в частност на Закона за устройство на територията (обн., ДВ. бр. 1 от 2.01.2001 г.) показва, че те са мислени преди всичко като „монументално-декоративни елементи“ (чл. 83, ал. 1, т. 1–2 от ЗУТ), които са неразделна част от „пространствената среда, в която или за която са създадени“ (чл. 47, т. 4 от ЗКН). Монументалните форми в посочените закони обикновено са елементи от сграда или „пространствена среда“, но не и самостоятелни произведения, което поставя въпроса как те могат да бъдат защитени, когато (например) сградата не е недвижима културна ценност по смисъла на Закона за културното наследство, а авторският контрол по Закона за авторското право и сродните му права се разпростира на практика само до завършването на произведението от съответния изпълнител? Наистина в закона има предвидени и неимуществени авторски права за запазване на целостта на произведението, но те са трудно противопоставими на процесите на физическо разрушаване на обекта в условията на много и различни промени на градската среда. Това с особена сила се отнася и за графитите при това в частта на визираните като релевантни към монументалните изкуства форми, каквито са вече коментиранията „парчета“ и „стенописи“.

Прави впечатление, че графитите отсъстват и от обхвата на Наредбата на Столична община, освен ако не бъдат третираны като „съвременни форми на изкуството на екстериор и интериор в сгради с обществена функция“. Въпреки коментираното отсъствие, включително и като изрично посочване, общините и в частност конкретни райони в Столична община финансират различни инициативи свързани с графити изразяване с оглед естетизацията на градската среда, повишаването на нейните художествени качества и подобряването качеството на живот на гражданите (чл. 20, ал. 2 от Наредбата за именуване и преименуване на общински обекти, поставяне, преместване и премахване на паметници и художествени елементи на територията на Столична община). Становищата относно качествата на предлаганите проекти в град София се изработват, съгласно чл. 13, ал. 1 (нов – Решение № 365 по Протокол № 84 от 25.06.2015 г.), от Експертно-художествен съвет, който е „постоянно действащ помощен консултативен орган, състоящ се от 9 на брой специалисти, в това число председател и двама представители от Общинския експертен съвет по устройство на територията, градски дизайн и реклама (ОЕСУТГДР).“ В допълнение към него, съгласно чл. 14, ал. 1 (нов – Решение № 365 по Протокол № 84 от 25.06.2015 г.), „Столична община изготвя публичен регистър, в който влизат експерти от различни области – история, кул-

турология, архитектура, градоустройство, пластични изкуства, изкуствознание, туризъм, социология и др.“

Графити в София / Парчета (принт) / ул. „Ангел Кънчев“ №25 / (Сн. © Иван Кабаков)

„Писмено предложение до Столичния общински съвет за поставяне, преместване и премахване на паметници и други възпоменателни знаци (паметни плочи, барелефи и др.) могат да правят: (1) кметът на Столична община, (2) общински съветници; кметове на райони и кметове на населени места, (3) ръководствата на обществени, стопански, научни, културни, неправителствени и други организации, (4) инициативни граждански комитети със състав не по-малко от 20 души, формирани чрез съответна подписка“ (чл. 18, ал. 1, предишен чл. 14 – Решение № 365 по Протокол № 84 от 25.06.2015 г.). Освен това, съгласно чл. 34, ал. 1–3, „Столична община разработва публичен регис-

тър на паметниците и другите възпоменателни знаци, както и на по-значимите художествени елементи на територията на столицата, с визуална информация за тях, с информация за тяхното местонахождение и специфика⁹. Той трябва да осигури информация за актуалното състояние на „паметниците, произведенията на изкуството и възпоменателните знаци на територията на Столична община“ чрез разработването на досие и карта за тяхното разположение на територията на град София.

Ако приемем, че т.нар. „*pieces*“ и „*murals*“ като нови форми на монументално изкуство трябва да бъдат третираны по аналогия на „класическите“ стенописи, мозайките и сграфито произведенията, тогава за тях ще трябва да са валидни процедури по съгласуване и получаване на разрешение за реализация на монументално изкуство в градска среда, каквито има (например) в град София. Това означава, че те трябва да имат „постоянен статут“ и да са „под защитата на закона“, съгласно чл. 20, ал. 1 от Наредбата за именуване и преименуване на общински обекти, поставяне, преместване и премахване на паметници и художествени елементи на територията на Столична община след получаване на разрешение за реализация. Същевременно „във връзка с нарастващият брой на предложения за реализиране на стенописи върху публични / частни обекти – фасади на сгради, технически съоръжения и др.“, Експертно-художественият съвет предлага „да бъдат създадени специални ред и условия за реализацията на проекти от такъв тип“, както и „да бъдат регламентирани и обявени подходящи екстериорни пространства за изява на артисти, в чиято сфера на интереси попада този вид изкуство“, но също така „да бъдат предвидени ред и условия, както за разполагането, така и за *премахването* (б.м. – И.К.) на съответната творба“, като нейното физическо присъствие „да бъде ограничено до 12 /дванадесет/ месеца, считано от датата на вече реализираната творба“ (Становища от заседание на Експертно-художествения съвет, проведено на 30.09.2021 г.). Това означава, че се препоръчва на Столична община „статутът“ на коментираните произведения, изработени върху постоянни и непреместваеми обекти и сгради да стане временен за „този вид изкуство“, а „защитата на закона“ да се ограничи до останалите форми, посочени в чл. 3, ал. 1 от Наредбата за именуване и преименуване на общински обекти, поставяне, преместване и премахване на паметници и художествени елементи на територията на Столична община. Необходимо е да се посочи обаче, че в частта на графитите, факторът „време“ е приложим към тагове, герои, принтове и стенсили (шаблони), но не и по отношение на т.нар. парчета и стенописи, като всички изброени форми в повечето от случаите са непреместваеми обекти, макар и някои от тях да са използвани за реклама.

⁹ Повече информация би могла да бъде открита на следния адрес: http://registersofia.bg/index.php?view=monuments&option=com_monuments&formdata%5Bmonument_type%5D=5&Itemid=120&page=1

Графити в София / Стенопис / ул. „Бачо Киро“ №38 / (Сн. © Иван Кабаков)

Когато се анализира работата на Експертно-художествения съвет¹⁰, практиката показва, че има както одобрителни становища за изработването на графити (например Протокол № 23 от 13.06.2019 г. на Експертно-художествения съвет или Становището от заседание на Експертно-художествения съвет, проведено на 19.05.2022 г. в отговор на писмо с рег. № СКК22-ТД26-48/05.04.2022 г., свързано с изрисувването на стенопис на украинската художничка Вики Книш на калкана на зала „България“), така и становища

¹⁰ Повече информация би могла да бъде открита на следния адрес: <https://www.sofia.bg/w/ekspertno-hudozestven-s-vet>

в които се дават препоръки за частична промяна (например Становище от заседание на Експертно-художествения съвет, проведено на 9.09.2020 г. в отговор на писмо с рег. № СQA20-ВК66-6502 относно проект за изрисуване на калкан – стенопис „Сердика Лале“) или се прави аргументиран отговор на постъпили негативни мнения от граждани относно изрисувани графити (например Становище от заседание на Експертно-художествения съвет, проведено на 7.04.2021 г. по писмо с рег. № СОА21-ДИ03-12/26.03.2021 г.).

Погледнати в своята съвкупност, „стъпките“ от процедурите по съгласуване и получаване на разрешение за реализация, не само на графитите като нови форми на монументално изкуство, но и на таговете, героите, принтовете и стенсилите (шаблоните), са изначално сбъркани. Какви (например) „инициативни граждански комитети със състав не по-малко от 20 души, формирани чрез съответна подписка“ (чл. 18, ал. 1, предишен чл. 14 – Решение № 365 по Протокол № 84 от 25.06.2015 г.) ще трябва да отправят писмени предложения за изрисуването на (например) тагове, герои, принтове и стенсили (шаблони)? Не е ли по-добре да се определят местата на които могат да се рисуват (позитивно определение) или местата на които не могат да се рисуват графити (негативно определение), които са приложими обаче само когато те не представляват слово на омразата, не призовават към насилствена промяна на конституционно установения ред (чл. 39, ал. 2 от КРБ) и не са обидни квалификации? Временният характер на таговете, героите, принтовете и стенсилите (шаблоните) ги изключва от групата на произведенията с „постоянен статут“. Това обаче не означава, че таговете, героите, принтовете и стенсилите (шаблоните) не биха могли да се съхраняват като колективна памет чрез дигитален архив, различен от публичния регистър, досиетата и картата на „паметниците и другите възпоменателни знаци, както и на по-значимите художествени елементи“ на територията на София, изискуеми съгласно чл. 34, ал. 1–3 от Наредбата за именуване и преименуване на общински обекти, поставяне, преместване и премахване на паметници и художествени елементи на територията на Столична община. В заключение трябва да се посочи, че „стъпките“ от процедурата са разпръснати в различни актове и инстанции на Столична община, но са относително коректно събрани, обобщени и представени в „Анализ на нормативния контекст в България“ и в частност в София от изследването по проекта „Изкуство в публично пространство – какво, къде, как, кой, защо?“¹¹.

4. ГРАФИТИТЕ КАТО НОВО ГРАДСКО НАСЛЕДСТВО

Ако се върнем към етимологията на понятието „монумент“, отвъд вече коментарираното разбиране, ще трябва да констатираме, че то произлиза от древногръцката дума „*μνησὺνον*“ във връзка с латинските изрази „*mones*“

¹¹ Повече информация би могла да бъде открита на следния адрес: <https://www.facebook.com/media/set/?set=a.1948217795434201.1073741832.1906244349631546&type=3>

и „*monere*“, които в своята съвкупност означават „да напомня“, „да съветва“ или „да предупреждава“ какво би могло да се случи в бъдещето, когато не отчитаме и не „разчитаме“ правилно уроците на миналото. Така представеното „предназначение“ на понятието „монумент“ има пряко отношение към монументалните изкуства и към графитите като част от тях. Това означава, че би могло да се премине от естетизацията на средата, с каквато предимно се занимават изкуствата в публичните пространства на съвременните градове, към изграждането на градска среда с памет, чиято добавена стойност по отношение качеството на човешкото съществуване е обективизирана в ново разбиране на градското наследство, което отчита, както демократичното участие на гражданите и артистичните интервенции в градската среда като потенциални носители на памет, така и наследената памет от предходни поколения.

В това отношение трябва да се има предвид, че „градското наследство е съвкупност от материални и нематериални ценности, които са носители на памет със социална, културна и икономическа значимост, постигнати в следствие на историческо натрупване и присъствие на различни култури. То има „социална, културна и икономическа стойност, определена от историческото натрупване на ценности, които са произведени от последователни и съществуващи култури и натрупване на традиции и опит, признати като такива в своята разнообразност“. Съществуващите култури и натрупването на традиции и опит „биха могли да подобрят обитаемостта на градските райони, икономическото развитие и социалната кохезия в съвременните градове“, както изрично се посочва в Препоръката относно градския исторически пейзаж, одобрена на 10.11.2011 г. от Генералната конференция на ЮНЕСКО (UNESCO, 2011).

Културната значимост означава естетичната, научната, социалната или духовната ценност за минали, настоящи и бъдещи поколения. Културната значимост е възплътена в самото място, в неговата тъкан, местоположение, употреба, връзки, значения, архиви, свързани места и свързани предмети. Местата може да имат разнообразни ценности за различните хора или групи (Australia ICOMOS, 2000).

Мислени като ново градско наследство, монументалните изкуства и в частност графитите изискват преосмисляне както на ценностите на различните хора и социални групи, които обитават градската среда, така и на значението на паметта за тях, като се отчита „присъствието“ на нови форми в публичните пространства на съвременния град. Това ще промени и значението на *улицата като място на културна памет* с оглед на конституирането на „общности с наследство“ (чл. 2b от Рамкова конвенция на Съвета на Европа за значението на културното наследство за обществото), които социализират и интегрират (например) чрез маршрути и фестивали ново градско наследство.

„Стъпките“ при превръщането на монументалните изкуства и в частност на графитите в ново градско наследство започват с (1) естетизация на средата и придаване на ценност на новите форми, част от които стават културна па-

мет, която стои в основата на (2) градската среда с памет, чието припознаване от следващите поколения като ценност конституира (3) градско наследство с демократичното участие и артистичните интервенции на различни общности и групи при промяната на градската среда като същевременно се отчита и опазва и наследената памет от предходни поколения. Добър пример в това отношение са организираният от „Sofia Graffiti Tour“ маршрути предимно на територията на град София, които представят с образователна насоченост многообразието от графити. По този начин те формират визуалната култура както на гражданите, така и на ползвателите на коментирания маршрут¹², но преди всичко третират улицата като място на културна памет, а графитите като ново градско наследство.

Графити в София / Стенопис / ул. „Триадица“ №6 / (Сн. © Иван Кабаков)

¹² Повече информация би могла да бъде открита на следните адреси: <https://sofiagraffititour.com/bg/free-walking-tour-2/> както и <https://stolica.bg/svobodno-vreme/Sofia-Graffiti-Tour-s-interesni-grafiti-i-istorii-izleze-ot-granitsite-na-sofiya>

Коментираниите превъплъщения на графитите като ново градско наследство обаче имат *проблематична легитимност* поради непрекъснатата променливост и виталността на формата, които са отличителни характеристики на графити изразяването. Това е сериозно предизвикателство пред архивирането на графитите като културна памет на града. Освен това е налице неприемане на графитите за изкуство от различни социални групи и като следствие – отказ да бъдат третираны като градско наследство (Кабаков, 2021: 14). Тази проблематичност „отваря“ дебата за ценностите, които трябва да бъдат защитени като градско наследство с оглед на тяхната уязвимост при процесите на градско развитие, особено в определени части на града по отношение на които има висока степен на наследствена чувствителност. Иначе казано – кой решава какво е нова ценност и как да се опазва в градска среда?

От друга страна, налице е *заличаване на графитите*, както от конкуренти за пространство и признание, така и от общинските власти (Кабаков, 2021: 14–15), усилено от неприемането на поставянето на графитите зад плексиглас, какъвто опит беше направен, за да се съхрани „Малкият гмуркач“ на Банкси, който за по-голяма част от графити артистите е равносилен на (само) заличаване. Реакцията на графити общността не закъсна и беше категорично изразена – „Банкси беше тук“.

Отнесени към основните категории на градското наследство, графитите също са проблематични, доколкото много трудно биха могли да се „впишат“ в наследството от обекти с изключителна културна значимост. Мислими са като наследствени елементи, които нямат коментираната значимост, но които присъстват по кохерентен начин в относително изобилие в градската среда, когато обаче се осигури съхраняването им, за да има наследяване (припознаване като наследство, културна ценност и памет). Това отново е проблематично не само с оглед на виталността на формата, но и на всички представени предизвикателства, които обаче не изключват третирането на графитите като нови градски елементи, чието опазване и валоризиране би ги превърнало в ново градско наследство.

5. ИЗВОДИ И ПРЕПОРЪКИ

Изводите, които могат да се направят са следните:

- Графитите са съвременни и демократични форми на изразяване на градската култура, които постигат силно въздействие с минимални изразни средства, чиито протестен, динамичен и концептуален характер е част от „излизането“ на изкуството на улицата.
- Изразните средства и начина на изпълнение на съвременните графити ги класифицират като (1) нелегални, временни (нетрайни) и протестни форми на изразяване или като (2) постоянни и непреместваеми обекти с претенция за изкуство и ново културно наследство на града.

- Съвременните графити предлагат различни перспективи за развитие от които като обществено значими биха могли да се отличат (1) графитите като монументално изкуство и (2) графитите като ново наследство. Те биха могли да легитимират графитите като изкуство и същевременно като (потенциални) носители на колективна и културна памет.
- Анализът на актуалното състояние на съвременните графити предполага различни начини на опазване. Надписи с обидни квалификации, слово на омразата, както и призови към насилствена промяна на конституционно установения ред (чл. 39, ал. 2 от КРБ) трябва да бъдат заличавани. Таговете, героите, принтовете и стенсилите (шаблоните), които не съдържат обидни квалификации и слово на омразата, както и не призовават към насилствена промяна на конституционно установения ред (чл. 39, ал. 2 от КРБ), могат да бъдат съхранени с оглед на техния временен и нетраен характер чрез дигитално архивиране и картографиране като памет и израз на свободата на личността и демократичното участие на различни общности и групи в протичащите процеси в обществото. Парчетата и стенописите като постоянни и непреместваеми обекти, които отговарят на високите изисквания и стандарти на монументалните изкуства, биха могли да бъдат опазвани по аналогия на тях.
- Анализът на законодателството в Република България и по-конкретно на Закона за авторското право и сродните му права и Закона за културното наследство и в частност на Наредбата за преместваемите обекти, за рекламните, информационните и монументално-декоративните елементи и за рекламната дейност на територията на Столична община и Наредбата за именуване и преименуване на общински обекти, поставяне, преместване и премахване на паметници и художествени елементи на територията на Столична община показва, че съвременните графити не присъстват в обхвата им и до известна степен са проблематични форми с оглед на тяхното „вписване“. Това е валидно до голяма степен и за монументалните изкуства, които са третираны преди всичко като „монументално-декоративни елементи“ от сгради и „пространствена среда“, а не като самостоятелни произведения, които изискват по-категорична и същевременно диференцирана правна защита.
- Съвременните графити като ново градско наследство поставят акцент върху контекста и градската среда. Те са извън обхвата на действащото законодателство, поради отсъствието на времева дистанция, различна приемственост и наследяване спрямо „класическите“ наследства, както и с оглед на виталността (непрекъснатата промяна) на формата, които изискват качествено различно опазване и управление на културното наследство.
- В повечето от случаите съвременните графити са изгубващи се във времето и пространството форми на изразяване, които изискват доку-

ментиране и опазване като носители на памет. Те са част от градския ландшафт, много често са изработени от или на отпадъчни материали и поради тази причина са третираны като маргинални форми, които обаче предлагат ново предназначение на стари сгради и обекти, както и нови употреби и интерпретации на културното наследство.

В следствие на направените анализ и изводи, могат да се отправят следните препоръки:

- Разграничаване на графитите, които представляват изкуство от останалите форми на графити изразяване, както и от надписи с обидни квалификации, слово на омразата и призови към насилствена промяна на конституционно установения ред (чл. 39, ал. 2 от КРБ) като се използва фактора „време“ по отношение на нетрайни графити (тагове, герои, принтове и стенсили) и анализ на съдържанието по отношение на обидни квалификации, слово на омразата и призови към насилствена промяна на конституционно установения ред.
- Консолидиране на правните актове, които предлагат правила и процедури както на национално равнище, така и на местно равнище като се проучи, използва и развива описаната практика и опит по прилагането на Наредбата за именуване и преименуване на общински обекти, поставяне, преместване и премахване на паметници и художествени елементи на територията на Столична община и Наредбата за преместваемите обекти, за рекламните, информационните и монументално-декоративните елементи и за рекламната дейност на територията на Столична община. Добре би било да се помисли също така и за по-категорична правна защита на произведенията на монументалните изкуства, включително и на „парчетата“ и „стенописите“, която да ги третира не само като „монументално-декоративни елементи“ от сгради и „пространствена среда“, но и като самостоятелни произведения.
- Разширяване на обхвата на Наредбата за именуване и преименуване на общински обекти, поставяне, преместване и премахване на паметници и художествени елементи на територията на Столична община с добавянето на фактора „време“ и прилагателното „временни“ към визираните обекти, както и с посочване на относимостта на направените промени към таговете, героите, принтовете и стенсилите. Техният временен и нетраен характер ги изключва от групата на произведенията с „постоянен статут“.
- Обособяване на диференцирани режими на третиране и опазване на графитите, съобразени с особеностите на разграничените три групи. Надписи с обидни квалификации и слово на омразата, както и призови към насилствена промяна на конституционно установения ред (чл. 39, ал. 2 от КРБ) трябва да бъдат заличавани. Графити с нетраен характер като тагове, герои, принтове и стенсили трябва да бъдат оставени в ре-

жим на търпимост с временен статут. Те могат да бъдат съхранени като памет и израз на свободата на личността чрез дигитален архив и картографиране. Парчетата и стенописите като постоянни и непреместваеми обекти с претенция за изкуство трябва да бъдат третираны и опазвани като произведения на монументалните изкуства с „постоянен статут“.

- Изработване на публичен регистър на произведения на монументалните изкуства на национално равнище, който проучва, анализира и използва натрупания опит от Електронния регистър на паметниците и художествените елементи на територията на Столична Община и същевременно включва парчетата и стенописите като част от регистрираните обекти.
- Обособяване на нова категория наследство в Закона за културното наследство – ново наследство, чиито отличителни характеристики са отсъствие на обичайната времева дистанция от настоящето, изискуема за „класическите“ наследства, различно от тях наследяване и приемственост, както и непрекъснатата променливост и виталност на формата на изразяване, която обаче е носител на памет при формирането на градска среда с памет и градско наследство като част от новото наследство, осигуряващо по-високо качество на човешкото съществуване.

Благодарности

Студията е изработена в рамките на проект „Новото наследство. Подходи за опазване и комуникация на съвременното фасадно монументално изкуство в България“ на Фондация „Балканско наследство“, финансиран от Национален фонд „Култура“ / договор № VRCHKO-22-155 07/09/2022 г.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Европейска конвенция за защита правата на човека и основните свободи, обн., ДВ, бр. 80 от 02.10.1992 г.; изм., бр. 137 от 20.11.1998 г. [Evropeyska konventsia za zashtita pravata na choveka i osnovnite svobodi, obn., DV, br. 80 ot 02.10.1992 g.; izm., br. 137 ot 20.11.1998 g.].
- Закон за авторското право и сродните му права, обн. ДВ. бр. 56 от 29.06.1993 г. [Zakon za avtorskoto pravo i srodnite mu prava, obn. DV. br. 56 ot 29.06.1993 g.]
- Закон за културното наследство, обн., ДВ, бр. 19 от 13.03.2009 г. [Zakon za kulturnoto nasledstvo, obn., DV, br. 19 ot 13.03.2009 g.].
- Закон за устройство на територията, обн., ДВ. бр.1 от 2.01.2001 г. . [Zakon za ustroystvo na teritoriyata, obn., DV. br.1 ot 2.01.2001 g.].
- Изкуство в публично пространство – какво, къде, как, кой, защо? (2017). С., Столична община, Програма Европа 2017, Студио Прожектиране, Софийска градска художествена галерия. [Izkustvo v publichno prostranstvo – какво, kade, как, koy, zashto? (2017). S., Stolichna obshtina, Programa Evropa 2017, Studio Prozhektirane, Sofiyska gradaska hudozhestvena galeria].

- Кабакoв, И. (2019). Графитите: изкуство или вандализъм? В: Графитите в София. Изкуство / маркетинг / пропаганда. С., УИ „Св. Климент Охридски“, 7–11. [Kabakov, I. (2019). Grafite: izkustvo ili vandalizam? V: Grafite v Sofia. Izkustvo / marketing / propaganda. S., UI „Sv. Kliment Ohridski“, 7–11.]
- Кабакoв, И. (2019). Графитите и техните употреби. В: Графитите в София. Изкуство / маркетинг / пропаганда. С., УИ „Св. Климент Охридски“, 12–21. [Kabakov, I. (2019). Grafite i tehните upotrebi. V: Grafite v Sofia. Izkustvo / marketing / propaganda. S., UI „Sv. Kliment Ohridski“, 12–21.]
- Кабакoв, И. (2021). Графитите и формите на легитимност. В: Графити в Алма Матер. С., УИ „Св. Климент Охридски“, 9–19. [Kabakov, I. (2021). Grafite i formite na legitimnost. V: Grafiti v Alma Mater. S., UI „Sv. Kliment Ohridski“, 9–19.]
- Конвенция за опазване и насърчаване на многообразието от форми на културно изразяване, обн., ДВ, бр. 33 от 20.04.2007 г. [Konventsia za opazvane i nasarchavane na mnogoobrazieto ot formi na kulturno izrazyavane, obn., DV, br. 33 ot 20.04.2007 g.]
- Конституция на Република България, обн., ДВ, бр. 56 от 13.06.1991 г. [Konstitutsia na Republika Bulgaria, obn., DV, br. 56 ot 13.06.1991 g.]
- Мамардашвили, М. (1999). Превърнатите форми. За необходимостта от ирационални изрази. – В: Критика и хуманизъм, кн. 6, 47–59. [Mamardashvili, M. 1999. Prevarnatite formi. Za neobhodimostta ot iratsionalni izrazi. – V: Kritika i humanizam, kn. 6, 47–59.]
- Наредба за именуване и преименуване на общински обекти, поставяне, преместване и премахване на паметници и художествени елементи на територията на Столична община. [онлайн] 8.03.2007. [прегледан 4.11.2023] <<https://sofia.obshtini.bg/doc/2710974>> [Naredba za imenuvane i preimenuvane na obshtinski obekti, postavyane, premestvane i premahvane na pametnitsi i hudozhestveni elementi na teritoriyata na Stolichna obshtina. [onlayn] 8.03.2007. [pregledan 4.11.2023] <<https://sofia.obshtini.bg/doc/2710974>>].
- Наредба за преместваемите обекти, за рекламните, информационните и монументално-декоративните елементи и за рекламната дейност на територията на Столична община [онлайн]. 6.11.2014 [прегледан 4.11.2023] <<https://sofia.obshtini.bg/doc/2414168>> [Naredba za premestvaemite obekti, za reklamnite, informatsionnite i monumentalno-dekorativnite elementi i za reklamnata deynost na teritoriyata na Stolichna obshtina [onlayn]. 6.11.2014 [pregledan 4.11.2023] <https://sofia.obshtini.bg/doc/2414168>].
- Рамкова конвенция на Съвета на Европа за значението на културното наследство за обществото. (2008). В: Международноправна защита на културното наследство. С., Министерство на културата: 66-74. [Ramkova konventsia na Saveta na Evropa za znachenieto na kulturnoto nasledstvo za obshtestvoto. V: Mezhdunarodnopravna zashtita na kulturnoto nasledstvo. S., Ministerstvo na kulturata, 2008: 66-74.]
- Столична община. Експертно-художествен съвет [онлайн]. 31.08.2016 [прегледан 4.11.2023] <<https://www.sofia.bg/w/ekspertno-hudozestven-s-vet>> [Stolichna obshtina. Ekspertno-hudozhestven savet [onlayn]. 31.08.2016 [pregledan 4.11.2023] <<https://www.sofia.bg/w/ekspertno-hudozestven-s-vet>>].
- Столична община. Електронен регистър на паметниците и художествените елементи на територията на Столична Община [онлайн]. 14.12.2016 [прегледан

- 4.11.2023] <http://registersofia.bg/index.php?view=monuments&option=com_monuments&formdata%5Bmonument_type%5D=5&Itemid=120&page=1> [Stolichna obshtina. Elektronen registar na pametnitsite i hudozhestvenite elementi na teritoriyata na Stolichna Obshtina [onlayn]. 14.12.2016 [pregledan 4.11.2023] <http://registersofia.bg/index.php?view=monuments&option=com_monuments&formdata%5Bmonument_type%5D=5&Itemid=120&page=1>].
- Australia ICOMOS (2000). The Burra Charter. Australia ICOMOS Incorporated International Council of Monuments and Sites, [онлайн]. 2000. [прегледан 4.11.2023] <https://australia.icomos.org/wp-content/uploads/BURRA_CHARTER.pdf> [Australia ICOMOS. (2000). The Burra Charter. Australia ICOMOS Incorporated International Council of Monuments and Sites, [onlayn]. 2000. [pregledan 4.11.2023] <https://australia.icomos.org/wp-content/uploads/BURRA_CHARTER.pdf>].
- UNESCO (2011). Recommendation on the Historic Urban Landscape, Paris, 10 November 2011, [online]. 10.11.2011. [available 4.11.2023] <<https://whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity-638-98.pdf>> [UNESCO. 2011. Recommendation on the Historic Urban Landscape, Paris, 10 November 2011, [online]. 10.11.2011. [available 4.11.2023] <<https://whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity-638-98.pdf>>].